

HOE HET IMAGO VAN MUREN OMKEERDE

Van een fysieke bescherming van vrijheid naar een geestelijke barrière tegen vrijheid

Thomas van den Brink

"There is no world without Verona walls,
But purgatory, torture, hell itself.
Hence-banished is banish'd from the world,
And world's exile is death."

William Shakespeare, *Romeo & Juliette* (ca. 1595).¹

Muren hebben in het huidige debat vooral een negatief imago waarbij ze stevast symbool van een onvrije samenleving zijn. Zie bijvoorbeeld het populaire BNN-programma *De Muur* waarin de reporter herhaaldelijk met verbazing op vele muren reageert met: 'Maar het is 2018!?'²

Diezelfde optiek komt naar voren in een publicatie als: 'De wereld telt weer meer (zinloze) grensmuren.'³ De opening statements illustreren het oordeel van de auteur: 'Grensbarrières bieden geen bescherming. En ze nemen reële dreigingen niet weg. Toch worden het er steeds meer.'⁴

Ook de verhitte discussie over de muur van Trump past in dit beeld evenals het ageren tegen muren en murenbouwers in populairwetenschappelijke verhalen zoals blijkt uit het artikel 'Border Walls are Symbols of Failure.'⁵

Kortom, de algemene opvatting lijkt dat welkenkende mensen niet vóór muren kunnen zijn.

Gezien het recente verleden hoeft dit negatieve imago van muren niet te verbazen. Schrijnende voorbeelden zoals de Berlijnse muur en de complexe situatie in Israël dragen niet aan een positief beeld van muren bij. Eerder illustreren zij dat deze techniek in moreel en democratisch opzicht problematisch is.

Historisch en filosofisch is het evenwel de vraag of het hier niet om atypische gevallen gaat. Laat ik daarom de vraag stellen wat een muur eigenlijk is of doet. Om deze vraag te beantwoorden bevat dit stuk een historische verkenning van stadsmuren in relatie tot burgerschap. De uitdaging is of er aan deze objecten ook positieve kanten zitten en of we die ons anno 2019 nog wel kunnen voorstellen. In elk geval leidt het grote succes van deze vroege uitvinding – een succes dat zich niet alleen aan de vele concrete bouwwerken maar ook aan hun rol in de maatschappelijke verbeelding laat aflezen – in historisch opzicht tot een legitieme vraag.⁶

Geografische ruimte

Het fundamentele kenmerk van een muur is dat hij een ruimtelijke scheiding creëert: met zijn bouw wordt het universum in een binnenruimte en een buitenruimte opgedeeld. Dit zo simpele gegeven heeft verstrekkende gevolgen.

Daarbij geldt in de eerste plaats dat binnen altijd kleiner is dan buiten. Dat spreekt voor zich bij stadsmuren, maar het geldt evengoed voor gigantisch lange muren zoals de Chinese die een ontzagwekkende binnenruimte doen ontstaan.

Een tweede daaraan gerelateerd verschijnsel is dat men over de lange termijn bezien vooral muren bouwde om mensen buiten te houden. De Berlijnse muur is daarop een uitzondering waarbij men wilde verhinderen dat mensen weggingen met een grote stedelijke opluchtgevangenis tot gevolg.⁷ Een muurtype dat in de twintigste eeuw wel vaker werd ingevoerd door meedogenloze regimes.

Het derde kenmerk van een ruimtelijke scheiding is dat de binnenruimte een sociaal-culturele inhoud krijgt. Dit betekent niet noodzakelijkerwijs dat er binnen de muren een homogene gemeenschap bestaat maar de bewoners zullen wel het een en ander met elkaar gemeen hebben.⁸

Bij vrijwillige stadsstichtingen is dat te begrijpen omdat men concepten zoals *vrijheid* en *gelijkheid* op zeer veel verschillende manieren kan invullen en ze alleen binnen een specifiek sociaal-cultureel geldende *code of conduct* betekenis en legitimiteit krijgen. Begrenzing is daarvoor een noodzakelijke voorwaarde. Begrenzing door middel van muren blijkt daarbij een grote aantrekkingskracht uit te oefenen in situaties waarin de sociaal-culturele gemeenschap samenvalt met een geografisch gebied.

Afbeelding 1 De Middeleeuwse stadsmuur van Ávila in Spanje werd aan het einde van de elfde eeuw gebouwd om de bevolking te beschermen tegen Moorse aanvallen. De muur is slechts 2,4 kilometer lang maar heeft wel tachtig torens en negen poorten. Dat komt neer op een toren na elke dertig meter en een poort om de ongeveer 270 meter.⁹ [Bron](#).

Verdediging, afscherming en controle

Uiteraard hebben (stads)muren ook altijd een militaire functie gehad. Eeuwenlang voorkwamen ze dat een vijandelijk leger of andere kwaadwillende figuren zomaar de stad binnenkwamen. Ook nu zijn er wereldwijd nog genoeg militaire conflicten waarbij muren vooral deze taak hebben. Denk aan het uit elkaar houden van strijdende partijen, zoals dat nog niet zo lang geleden in Belfast nodig was.¹⁰

Die functie houdt nauw verband met enkele materiële kenmerken: hoogte, dikte en materiaal moeten voor de nodige ondoordringbaarheid zorgen. Het gaat dus om meer dan het trekken van een sociale of culturele grens.

Toch vooronderstelt dit alles dat er een vorm van maatschappelijke verbeelding aan het werk is: men ziet de noodzaak om de kwetsbare maar waardevolle binnenruimte tegen een onwenselijke maar bedreigende buitenruimte te beschermen.

Historische terugblik

De betekenis van muren bij het stichten van Europese steden kent een rijke en fascinerende geschiedenis. Ik beperk me hier tot een kort overzicht van stadsstichtingen en stadsmuren uit de Middeleeuwen.

Hoewel de stadsmuur bij het stichten van steden beslist een rol speelde, blijkt dat muur en burgerschap niet eenduidig aan elkaar verbonden waren. Neem bijvoorbeeld het woord *poorter*, waarmee men in de Middeleeuwen naar burgers verwees. Dat komt aan het einde van de tiende eeuw op in Vlaanderen.¹¹ De term roept een associatie op van stedelingen en stadssporten maar die relatie lijkt etymologisch onwaarschijnlijk.¹²

Volgens de historicus Leupen kwamen stadsstichtingen op omdat de bewoners van een plaats ‘eenzelfde rechtsstatuut, een voor iedereen geldend geheel van rechten en plichten’ nastreefden. Door stadsrechten kregen de stedelijke inwoners bepaalde rechten en vrijheden ten opzichte van de stadsheer.¹³ Het ging dus om het definiëren en ordenen van een politieke entiteit.

Wat de stichters van een stad wilden was autonomie en die kwam volgens Leupen bij uitstek tot uiting in het recht om het eigen territorium te bevestigen.¹⁴ ‘Een burger is in essentie namelijk vergelijkbaar met een kasteelbewoner, die binnen de muren van zijn versterking ook over autonomie beschikt.’¹⁵ Het stichten van een stad, het afbakenen van een ruimte en het opwerpen van een fysieke verdediging is daarmee een scheppende handeling.¹⁶

In sommige steden van de Lage Landen kreeg de relatie tussen de stadsmuur en de stadsinwoners een meer specifieke uitwerking. Deze relatie was bijvoorbeeld financieel van aard. Volgens Leupen waren er in de beginperiode gevallen waarbij volwaardige poorters meebetaalden aan de stedelijke belastingen die regelmatig bedoeld waren voor de stadswallen en grachten, kortom voor het verdedigen van de stad.¹⁷ Een ander voorbeeld zijn de stadsrechten van Utrecht uit 1122, waarbij

zij die hadden bijgedragen aan de versterking van de stadsmuur tolvrijdom kregen.¹⁸ In sommige gevallen, zoals te Leiden, was het zelfs zo dat burgers bij een overtreding als straf stenen voor de stadsmuur moesten leveren.¹⁹

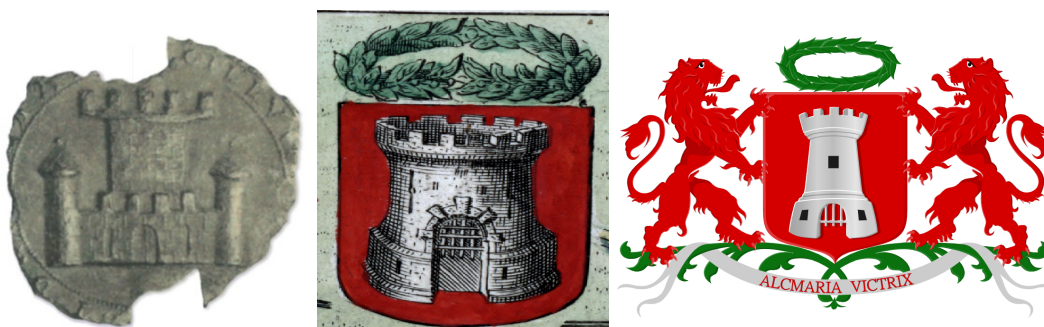
Toch is het onjuist om op basis hiervan te concluderen dat inwoners en burgers van de stad steeds eenzelfde groep vormden. Er waren wel degelijk verschillen en lang niet iedereen had burgerrechten.²⁰ Bovendien hadden sommige plattelandsbewoners ook stadsrechten. Daarbij was een fysieke muur dus geen noodzakelijk voorwaarde.²¹

Bovendien hanteerde men niet altijd een territoriale definitie van de stad. Vaak was er in de eerste fase van stadswording vooral sprake van een eedgenootschap. Hoofdbestandsdeel van de eed was evenwel de plicht om ‘...de rechten van de stad en haar inwoners onverkort te verdedigen en handhaven tegen derden.’²²

Wat deze voorbeelden illustreren is dat de muur, de wallen en grachten en de stadsverdediging in algemene zin met burgerschap verband hielden. In deze periode was het imago van de stadsmuren dus onmiskenbaar positief.

Verbeelding, symbool en ideologie

Leupen constateert nog iets anders wat de utiliteitswaarde van muren overstijgt. Veel steden die stadrechten ontvingen, voorzagen de oorkonde waarin die rechten waren opgenomen van zegels met een symbolische weergave van hun ommuring, burcht of poort. ‘Het afgebeelde wapen is geen weergave van de werkelijkheid maar representeert het bewustzijn van de eigen identiteit. (Het zegel symboliseert een legitimatie buiten de feodale orde om).’ Een en ander ‘...gaf ook uiting aan het onafhankelijkheidsgevoel van de bezitter.’²³ Ook nu nog zijn er wapens waarin de stadsmuur prominent figureert, zoals in het wapen van Alkmaar. Zie afbeelding 2.

Afbeelding 2 Links: het oudste bewaarde zegelafdruk van het Alkmaarse stadswapen uit 1299. Opschrift: ‘het zegel van de vrije stad Alkmaar’.²⁴ Bron. In het midden het stadswapen van Alkmaar op de stadsplattegrond van Joannes Blaeu uit: *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare beschrijvingen*, (Amsterdam 1652), Library of Congress, Library of Congress, Geography and Map Division, (G1851 .B52 1652). Washington D.C. Rechts het huidige stadswapen van Alkmaar. Bron.²⁵

Anders gezegd. De (reële) ommuring/bewalling was geen doorslaggevend criterium voor stadswording.²⁶ Maar in zekere zin fungeerde de ‘muur’,

conceptueel of fysiek, als een emancipator: door jezelf sociaal-ruimtelijk te definiëren bevestigde je de eigen autonomie. Daarmee kon de stad die zich in eerste instantie als gezworen groep opvatte door de bouw van een stadsmuur op termijn wel degelijk een ruimtelijk effect sorteren. Zo werd de stadsmuur eeuwenlang een van de meest tastbare symbolen van de Middeleeuwse stad en het duidelijkst zichtbare onderscheid tussen stad en ommeland.

Dat de stedelijke elite aan stadsmuren grote symbolische waarde toekende, blijkt verder uit het feit dat ze op stadsplattegronden in de zeventiende eeuw prominent hun stadsmuren lieten afbeelden. Zie bijvoorbeeld de onderstaande uitsnede van Maastricht met daarop de stadsmuur uit de stedenatlas van Blaeu. Dat gebeurde ook in gevallen waar de muur niet langer in staat was de volwaardige bescherming van de stad te garanderen. Dit gebruik van muren op plattegronden laat zien hoe de symbolen van militaire macht en stedelijk vrijheid met elkaar verband hielden.

Afbeelding 3 Volledige versie Uitsnede van Maastricht op de stadsplattegrond van Joannes Blaeu uit: *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare beschrijvingen*, (Amsterdam 1652), Library of Congress, Library of Congress, Geography and Map Division, (G1851 .B52 1652). Washington D.C.

Rituele dimensie

De ruimtelijke scheiding van een 'binnenruimte' en een 'buitenruimte' in combinatie met de vaak imposante muuromvang zal het betreden van de stad via de stadspoort destijds tot een ritueel hebben gemaakt. Wie zelf wel eens door een oude stadspoort van een historische muur gelopen is, kan zich voorstellen hoe de stad zichzelf door deze imposante ruimtelijk-fysieke barrière positioneert. Zie afbeelding 4.

De vreemdeling die via de poort binnentreedt zal zich moeten voegen naar de manier waarop een stedelijke gemeenschap zichzelf en haar stad definieert: hij of zij is daar te gast. Behalve als verdedigingslinie in tijden van oorlog gebruikt de stad haar muur en poorten dus ook om sociaal-culturele controle uit te oefenen. Zo kunnen personen niet op eigen gezag de stad in- of uitgaan of hun eigen opvattingen als uitgangspunt nemen.

Een omkering van het imago

Hoewel de belangstelling voor de symbolische, retorische en praktische pluspunten van muren recentelijk weer lijkt te groeien, is het onwaarschijnlijk dat het negatieve imago van muren snel verdwijnt. Het voorgaande geeft wellicht enig antwoord op de vraag hoe deze imaginaire omkering te verklaren is.

Met name de geschiedenis van stadsstichtingen suggereert dat het positieve of negatieve imago weinig met de muur *an sich* te maken heeft. De echte vraag lijkt dan ook te zijn of de muur bepaalde rechten bevestigt of juist ontnemt.

Op dit punt lijkt de verbeelding die muren tegenwoordig zo controversieel maakt sterk aan meer algemene discussies gerelateerd. De botsing gaat met name om de vraag in welke mate “wij” (de binnenruimte) en “zij” (de buitenruimte) gelijk dan wel ongelijk zijn en in hoeverre de bewoners van die ruimten gelijke rechten hebben.

Daarmee raakt de muur aan een fundamentele vraag van deze tijd: stellen we ons een ongedeelde wereldgemeenschap voor of bestaat er toch een zekere maximale omvang waarbij een of andere vorm van opdeling voor het garanderen van specifieke vrijheden en gelijkheden in de binnenruimte nodig is.

Dat dit zich tegenwoordig toespitst op het niveau van werelddelen en staatsgrenzen past in een langere trend. De nauwe relatie tussen stad en burgerschap werd vanaf en mede dankzij het Verlichtingsdenken verbroken.²⁷ Sindsdien definiëren we burgers als leden van een natie en dus op een hoger schaalniveau. Het verbeelden van gelijkheid kent daarmee een zekere expansie waarbij gebied en gemeenschap zich geleidelijk uitbreiden. In dat proces dient zich nu een nieuwe fase aan waarbij sommige mensen zichzelf als onderdeel van een wereldgemeenschap zien met als gevolg dat ze muren ongepast vinden.

Dit schuurt echter wel met de overtuiging van anderen die veel waarde hechten aan het over een langere periode verkregen pakket van specifieke vrijheden en gelijkheden.

Kortom, het perspectief lijkt inmiddels 180 graden te zijn gedraaid: van een muur die de bescherming van een binnenruimte fysiek garandeert en symboliseert naar een perspectief waarbij het een belemmering vormt voor buitenstaanders. Het is tevens een verschuiving van eigenbelang naar empathie voor een gemeenschap die ook mensen buiten de eigen kring omvat.

Afbeelding 4 Detail van de Middeleeuwse stadsmuur van Ávila. [Bron](#)

Deze tendens heeft vele oorzaken. Ik noem slechts: een ervaren nabijheid door meer media-aandacht voor de buitenstaanders, de collectieve trauma's van vluchtelingen en genocide in de twintigste eeuw, een algemene toename van het veiligheidsniveau en tenslotte: een algehele liberalisering waarbij mensen hun individuele vrijheid als hoogste goed vieren en dat bijvoorbeeld via de mogelijkheid van reizen massaal uitdrukken.

Het zou naïef zijn te geloven dat dit alles zonder schaduwzijden of risico's verloopt. Daarbij gaat het niet alleen om de vraag of we met reële risico's van doen hebben. De stadsmuur was altijd al meer dan een louter fysiek bouwwerk. Het was een bouwsel dat met zijn symbolische en ideologische kracht ook tot de verbeelding sprak.

Literatuur

Cox, J., 'Een burcht van zilver op een veld van keel', Het wapen van de stad Alkmaar, in: *Machtig en Prachtig Alkmaar*, Uitgave van de gemeente Alkmaar ter gelegenheid van de Open Monumentendag op 14 september 2013.

Hendriks, E., 'Wees niet hypocriet, steun Trumps muur', *NRC Handelsblad*, 2 januari 2019.

Leupen, P., 'Burger, stad en zegel: een verkenning voor de Noordelijke Nederlanden', *Burger, Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, Kloek, J. en Tilmans, K., (Amsterdam, 2002).

Rutte, R., 'Nieuwe steden in de Nederlanden (1270-1450)', *Tijdschrift voor Historische Geografie*, 2018 (2), 96.

Schewe, E., 'Border Walls are Symbols of Failure', *JSTOR Daily*, Februari 28, 2019.

Wittenberg, D., 'De wereld telt weer meer (zinloze) grensmuren', *de Correspondent*, 30 mei 2016.

Worrall, S., 'Building walls may have allowed civilization to flourish', Interview met David Frye, auteur van: *Walls: A History of Civilization in Blood and Brick*, National Geographic, 5 oktober 2018.

Noten

- 1 Dit vers is tegenwoordig geplaatst op de *Bra poort* in Verona, de belangrijkste poort in de tijd dat deze tragedie zich zou hebben afgespeeld. [Bron](#).
- 2 [De Muur](#), BNN, 2014-2018.
- 3 Dick Wittenberg, 'De wereld telt weer meer (zinloze) grensmuren', *de Correspondent*, 30 mei 2016. [Bron](#).
- 4 Idem.
- 5 Eric Schewe, 'Border Walls are Symbols of Failure', *JSTOR Daily*, February 28, 2019. [Link](#).
- 6 Simon Worrall, 'Building walls may have allowed civilization to flourish', Interview met David Frye, auteur van: *Walls: A History of Civilization in Blood and Brick*, National Geographic, 5 oktober 2018, [Link](#).
- 7 Idem.
- 8 Dit hoeft overigens zeker niet hoeft te betekenen dat er binnen de muren ook altijd allerlei sociaal-culturele verschillen zullen bestaan. Marc Boone, "'Cette frivole, dampnable et desraisonnable bourgeoisie': de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbergrip in de Zuidelijke Nederlanden", in: *Burger, Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, Kloek, J. en Tilmans, K., (Amsterdam, 2002), 34.
- 9 Medieval Walls of Ávila, Atlas Obscura, September 2019. [Link](#).
- 10 [De Muur](#), BNN, 2014-2018.
- 11 Marc Boone, 34.
- 12 Joost Kloek en Karin Tilmans, *Burger, Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, Kloek, J. en Tilmans, K., (Amsterdam, 2002), 4.
- 13 Piet Leupen, 'Burger, stad en zegel: een verkenning voor de Noordelijke Nederlanden', *Burger, Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, Kloek, J. en Tilmans, K., (Amsterdam, 2002), 19.
- 14 Idem, 20-21.
- 15 Idem, 20.
- 16 Reinout Rutte, 'Nieuwe steden in de Nederlanden (1270-1450)', *Tijdschrift voor Historische Geografie*, 2018 (2), 96.
- 17 Leupen, 20.
- 18 Idem, 21.
- 19 André van Noort, archivist, Regionaal Archief Leiden.
- 20 Boone, 34.
- 21 Leupen, 20-21.
- 22 Idem, 20.
- 23 Joost Kloek en Karin Tilmans, 2.
- 24 Joost Cox, 32.
- 25 Leupen, 21.
- 26 Leupen, 21.
- 27 Joost Kloek en Karin Tilmans, 9.

MUREN EN HUN DOORGANGEN

nummer 5 | 2019

Stichting **IVMV**
INSTITUUT voor
MAATSCHAPPELIJKE
verbeelding

INHOUDSOPGAVE
nummer 5 | 2019

MUREN EN HUN DOORGANGEN
IVMV Online Magazine

Inleiding

1. Boudewijn Steur en Gabriel van den Brink, 'Muren, doorgangen en poortwachters. Inleiding op het themanummer'

Politiek en bestuur

2. Merlijn Schoonenboom, 'De schaduwzijde van het verlichte Duitsland'
3. Boudewijn Steur, 'Van gouden naar glazen overheidsmuren'

Macht en moraal

4. Micha Ben-Michael, 'Muur van water en zand. De Israëliëse linie langs de Suezkanaal'
5. Gabriël van den Brink, 'Voorbij de muren van macht en moraal: verhaal van Jericho'

Sociaal-cultureel

6. René Cuperus, 'Muren van maatschappelijk onbehagen, muren van populisme'
7. Interview met Josse de Voogd: kaarten die scheidslijnen tonen

Stadsmuur historisch

8. Thomas van den Brink, 'Hoe het imago van de stadsmuur omkeerde'
9. Sigrid Burg, 'Fragili/tijd. In gesprek met Maarten van den Berg'

Visuele mythologie

10. Gabriël van den Brink, 'De avonturen van Kuifje als getekende mythologie'
11. Boudewijn Steur, 'Beyond the wall'

Digitale doorgangen

12. Connie Veugen, 'The imitation game'
13. Sigrid Burg, 'Digitale muren. Bescherming of valkuil?'

Beeldbijdrage: Tosca Philipsen, 'Grensbegroeiing'